

1991-ben konferenciát rendeztek „Kisebbségkép a tömegtájékoztatóban” címen, a konferencia írott anyaga 1993-ban látott napvilágot. A Magyar Televízió „Együtt élő népek a Kárpát-medencében” címen közölt sorozatának szerkesztett anyagát 1994-ben adták ki (a kiváló történész, Benda Kálmán kíséreltanulmányával).

Hetvennél több könyv szerzője, címe vagy témája szerepelt előadásomban, volt közöttük bátor kezdeményezés és kiérlelt összefoglalás, tudományos szakmunka és a helyi közösség megszólaltatásának igényéből született mű. Szerzőik között vannak magyarok és németek, magyarul vagy németül írók és kétnyelvűek. A könyvek és a szerzők sora ennél jóval több. A válogatás célja éppen a lehetőségek bemutatása volt, a feltárt gondok és a megírásra váró feladatok számbavétele. A megfelelő szerzőket azonban a magyarországi németiségnek kell folyamatosan kinevelnie...

Ami a magyarországi nemzetiségek 1995 utáni könyvkiadását illeti, már távol vagyunk attól az állapottól, amikor egy kiadó monopóliuma volt a nemzetiségi téma, ma inkább a nemzetiségi könyvtárügy elaprózódása, széttagoltsága jelent problémát. Fölmerült közös nemzetiségi kiadó létrehozásának gondolata – ugyanannyi érv szól ellene, mint mellette. Megoldatlan a nemzetiségi könyvterjesztés helyzete is, a könyv önmagában is árucikk lett, a nemzetiségi könyv pedig törékeny portéka. Vagyis: a nemzetiségi könyvkiadás az elmúlt tíz évben lassan (dehogyan lassan: robbanásszerű gyorsasággal) felnőtt, belenőtt a magyarországi könyvkiadás sokelemű és szövevényes rendszerébe, élvezi előnyeit, szenvedti hátrányait. Helyzete egyre inkább elválaszthatatlan a magyar könyvektől, emelkedése csak a magyar könyvkiadás színvonalának és lehetőségeinek emelkedésével együtt képzelhető el.

Lukáts János

Terminológiai változások a könyvtári szaknyelvben

A magyar könyvtári szaknyelv kialakulása és fejlődése, szoros kapcsolatban a szakma, a hivatás keletkezésével, nagyjából száz éves múltra tekinthet vissza. Elválaszthatatlan a könyvtárosképzés megindulásától (az első könyvtártani szaktanfolyam 1898-ban, a második könyvtárnoki tanfolyam pedig 1900-ban volt), hiszen innen erednek az első tudományos és hivatalos megfogalmazások, amelyek az oktatáson keresztül kerültek a szakma nyelvébe. A múlt század végén jelent meg az első könyvtár, amelyet aztán szinte tízévente követett egy újabb, mely a könyvtárak valamennyi akkori munkaterületét részletesen elemezte. A százéves múlt első fél évszázadát (kb. 1888-tól a második világháború kezdetéig, 1938-ig, illetve az első könyvtártani munka megjelenésétől, 1893-tól a korszak utolsó nagy könyvtártani művéig, 1943-ig, vagyis Kudorától Káplányig) terminológiailag is ezek a történeti – klasszikussá vált – könyvtárak, valamint az

egyik legjelentősebb tudományos szakfolyóirat, a Magyar Könyvszemle jellemzi a legjobban.

Az elmúlt ötven év könyvtári szókinccs-változásainak vizsgálatát az előző időszakhoz hasonlóan – véletlenszerű hűséggel – szintén öt kulcsmű fémjelzi. Ebben az időszakban jelent meg az utolsó nagy, klasszikussá vált átfogó könyvtártan (a Sallai–Sebestyén szerzőpártól). Jellemző azonban a korszakra, hogy ekkor kezdnek megjelenni a könyvtári szakkifejezések kisebb-nagyobb gyűjteményei, szótárai. Így az előző korszakhoz hasonlóan szinte tízévente megfigyelhető egy-egy nagyobb, átfogó „rendezési kísérlet”. Ilyen az 1955-ben megjelent Könyvtári elnevezések és meghatározások című szabvány, melyet 1965-ben követ Sallai–Sebestyén: A könyvtáros kézikönyve című művének második, átdolgozott, bővített kiadása. Azt, hogy az oktatásnak milyen nagy szerepe van a szókinccs változásai-ban, az 1972-es Fogalomgyűjtemény az informatika válogatott területeiről c. mű is jelzi, amelyet a könyvtárosképző tanfolyam végzős hallgatói az akkori legfrissebb terminológia alapján készítettek. Végül alapvető szakirodalom a téma tanulmányozásához a Könyvtári és tájékoztatói tárgyszójegyzék (Tézausz-tervezet) 1976-os és a Könyvtári és tájékoztatói tézausz 1992-es kiadása.

Természetesen nem szabad mereven meghatározni a magyar nyelvű könyvtári szakszókinccs kezdőpontját, hiszen előzmények nélkül nem lehetne kezdet. Szaknyelvünk három előzmény összefonódásával, folytatásával vált önállóvá. Az egyik a klasszikus (görög-latin) nómenklatúra, a másik a nyelvújítási mozgalom hatása, a harmadik és legalább olyan fontos a fordítások (főként angolból és németből) szerepe.

Az első tudományos igényű és teljes könyvtártan szerzője meg is fogalmazza azt a nyelvi kifejezési nehézséget, amelyet a magyar nyelvben a könyvtári fogalmak pontos meghatározása és leírása jelentett: „... munkám a magyar könyvtártan irodalmában úttörő lévén, a *műszaki elnevezések* részben még ismeretlenek az olvasó előtt, részben pedig a szakférfiak egymástól eltérő *műszavakat* használnak, ugyanegy műveletjelzésére.” Természetesen itt mindkét dőlőbetűs kifejezés ugyanabban a jelentésben, vagyis mint 'szakkifejezés, szakszó' szerepel.¹

A nyelvi változások a könyvtárban nemcsak a könyvtári terminológiában jelentettek folyamatosan problémát a száz év folyamán, hanem a természetes köznyelvi változások ott is erősen éreztették hatásukat, ahol a könyvtár munkaeszközként, információkereső nyelvként a természetes nyelvet használta (pl. az ilyen alapú osztályozási rendszerekben, illetve a katalógusokban). Erre utal a korszak utolsó legnagyobb könyvtártani műve 1943-ban: „... a szófogalmak s a szavak közértelmű jelentései az idők folyamán, mint tapasztaljuk, elég gyorsan változnak, egyes szók avultakká válnak (ki beszél ma élelyről, légenyrről, légszeszről? stb.). Mindez tehát kétségtelenné teszi, hogy a vezérszavas rendszer is bonyolult problémákat foglalhat magában, mely nehézségek egy részét utalócédulák tömeges alkalmazásával lehet bizonyos mértékben könnyebben használhatóvá tenni.”²

¹ Kudora Károly: *Könyvtártan*, 91. p.

² Káplány Géza: *Könyvtárak korszerű rendezése és fejlesztése*, 80. p.

Mindkét idézet azt illusztrálja, hogy a könyvtárban a nyelvi változásoknak több szempontból erőteljes a befolyása. A tanulmány azonban csupán a könyvtári szaknyelv változásaira, folyamatára szorítkozik, előtérben azokkal a szakki-fejezésekkel, amelyek formái vagy jelentéstani értelemben módosultak.

Ellentmondásként kezdjük azzal, ami nem változott. Kudora Károly száz évvel ezelőtt megfogalmazta számunkra, hogy mi a könyvtár: „A könyvtár fogalma alatt oly nagyobb mennyiségű könyvet értünk, mely bizonyos meghatározott terv szerint rendeztetett be és kezeltetik.”³ A szerző a könyvtártant száz évvel ezelőtt tudománynak tartotta, mely feltételezi minden könyvtárban azt az egységet, amely az elmélet és gyakorlat összefonódásával valósul meg.

Sőt, továbblépve még azt is megállapítja, hogy a könyvtár rendszer, és ez „a könyvtári rendszer nem nélkülözheti a tudományos rendszert”, mert „rend nem állhat fenn rendszer nélkül, mert a rendszertelenség a rendnek egyenes ellentéte”.⁴

Ezek a megállapítások már könyvtárfilozófiai mélységekbe vezetnek. Könyvtártörténeti tanulmányok és irodalmi művek illusztrálják, hogy a könyvtárnak sajátos filozófiája van. A könyvtárak fejlődéstörténetében közismertté vált két út: az amerikai vagy angolszász, valamint a porosz, melyeket egymástól szigorúan elkülönítve emlegetnek. A könyvtártörténetben szokás élesen szembeállítani őket, az elsőt mint a használat, a másodikat mint a megőrzés szimbólumát emlegetni.

Ehhez képest Ferenczi Zoltán 1903-ban megjelent könyvtárтанában megírta, hogy „a könyvtár célja... nemcsak a berendezés és megőrzés, hanem a közhasználat is...”⁵

Vagyis ezzel „a nemcsak, hanem, is”-sel föloldja a látszólagos ellentmondást. A megőrzés és használat szembeállítása csak látszólagos, ha ugyanis továbblépünk a könyvtárfilozófiában, követhetjük, hogy valójában csak és kizárólag az őrződik meg, amit átvitt értelemben is használni lehet. Fizikailag ott állhat valami a könyvtár polcán, mintha nem is lenne, ha nem használják. Csak és kizárólag az átvitt értelemben is vett használat és szellemi használhatóság jelentheti a megőrződést, megőrzést. A használva-őrzés folyamatának természetes szelekcióját pedig az idő végzi el, az idő selejtez. Természetesen csupán könyvtárfilozófiai értelemben. Ezen a szinten ugyanis abban is bízhatunk, hogy csupán az érték marad meg, az öröklődik, ami utódaink javára válik.

Visszatérve a klasszikus magyar könyvtártanokhoz: milyen változásokon ment át a száz év alatt a könyvtári gyakorlat, a munkafolyamatok elnevezése? Kudoránál és Kápláynál mint a korszak kezdő és befejező egyéniségeinél egyaránt négy alpművelet jellemzi a folyamatokat:

Kudoránál a következő elnevezések szerepelnek, amelyek mind elavultak: „1. A könyvek felállítása. 2. Czímtározása. 3. Számozása. 4. Czímtárak elkészítése.”⁶

3 Kudora Károly: *Könyvtárтан*, 79. p.

4 Uo. 181. és 177. p.

5 Ferenczi Zoltán: *A könyvtárтан alapvonalai*, 219. p.

6 Kudora Károly: *Könyvtárтан*, 81. p.

Kápláynál: „1. A könyv *beszerzése* körüli tennivalók. 2. ...a könyv olvasásra alkalmassá tétele és könyvtári szempontból való *feldolgoása*. 3. ... a könyv megőrzése körüli ismeretek. 4. általános könyvtári, u.n. *reference szolgálat*, mely áll ... az olvasó *tájékoztatásából és kölcsönzésből*.”⁷

(Csak összehasonlításként: a jelenlegi informatika-szakos oktatásban is általában négy műveletcsoport szerepel: 1. állományalakítás 2. formai és tartalmi feltárás 3. dokumentum- és információ-tárolás 4. dokumentum- és információ-szolgáltatás.)

Az első munkaterületi csoportosítás 1893-ból, a második 1937-ből, az utolsó 1994-ből való. A dőlt betűs kifejezések elavultak, helyüket újabb kifejezések vették át. Az aláhúzás a ma is használt szakkifejezéseket emeli ki. A gyakorlati munkafolyamatokra tehát a feladatok bővülése jellemző, az 1893-as műveletso-
rok beleférnek az 1937-es első két munkaterületébe. Másképpen: az újabb, tá-
gabb fogalmak jóval több részfeladatot takarnak, mint a múlt század végi speci-
fikusak. Vagyis az idők folyamán bekövetkező változások az elnevezéseket úgy
módosították, hogy a munkaterületek átfogó gyűjtőfogalmait kitágították.

A formai és tartalmi feltárás terminológiai változásai

A dokumentumok beszerzése és nyilvántartási adminisztrációja után követ-
kezik a formai és tartalmi feltárásuk, mai könyvtári szóhasználattal „feldolgozá-
suk” a „feldolgozó osztályon”, amelyet korábban *katalogizáló*-nak és (zsargon-
nal) *szakozó*-nak, szaknyelven *osztályozó*-nak neveztek.⁸

Nincs a könyvtári munkafolyamatoknak még egy olyan területe, ahol a szak-
kifejezések és szinonimáik bősége olyan gazdag lenne, mint a katalógus és kör-
nyéke. A katalógus (gör.-lat.) kifejezés magyar nyelvterületen már 1559-ben
'jegyzék, lajstrom' jelentésben mint betűrendes lista szerepel, eredetileg pedig a
hadköteles férfiak névsorát jelentette.

Az első magyar nyelvű szakkifejezések a könyvtári katalógus megnevezésére
Toldy Ferencnél szerepelnek: *alacsonyímtár* (Grundcatalog) és *egyetemes névcím-
tár* (Universal Catalog) szóösszetételekkel. Összehasonlításukban az utóbbiról
azt írja, hogy „...az alacsonyímtárnál rövidebben, de semmi lényegesnek ki nem
zártával, szoros betűrendben, a szerző neve, s ilyenek nem létében a vezérszó
sora szerint, minden a könyvtárban és alacsonyímtárban létező ... munkák címeit
terjeszti elő.”⁹

⁷ Káplány Géza: *A könyvtárosi élet hivatás a könyvtároképzés tükrében*, 7. p.

⁸ *Gyakorlati könyvtártan* / Dávid Antal = *Könyvtári előadások* 17. p. és Káplány G.: *A könyvtárosi élet hivatás...* 9. p.

⁹ Toldy F. i. m. 191. p.

Toldy a *czímtár* szinonímáiként említi a következő kifejezéseket is: *könyvczím-sor*, *könyvczím-lajstrom*, *catalogus*.¹⁰

A Magyar Könyvszemlében katalógus elnevezés helyett *betűrendes cédulajegyzék* szerepel 1888-ban.¹¹

Kudora ritkán használja a latin eredetű szót (ha igen, akkor is a magyaros „írmodorban”: *catalogus* helyett *catalogus*), helyette következetesen a *czímtár* kifejezéshez ragaszkodik. Szerinte minden jól rendezett könyvtárnak háromféle *czímtárral* kell rendelkeznie: *betűsoros* (vagy *betűrendes* – felváltva használja) *névczímtár*, a *szakczímtár* és a *helyrajzi czímtár*.¹²

1895-ben egymás szinonímájaként használatos a *betűrendes lajstrom* és a *betűrendes katalógus* kifejezés.¹³

Kudora „*czímtár*” elnevezését követően a századfordulón hihetetlen szinoníma-áradat jelenik meg a katalógus magyar nyelvű kifejezésére. A Magyar Könyvszemle 1902-es évfolyamában szinte egy helyen jelennek meg az elnevezések, lényegében ugyanazzal a ’katalógus’ jelentéssel: *czímjegyzék*, *czímtár*, *jegyzék*, *katalogus*, *könyvjegyzék*, *könyvtár jegyzék* (és *könyvtárjegyzék*), *lajstrom*, *névjegyzék* (= „könyvcímek betűsoros névjegyzéke”), *névsor* (pl. a „mezőtúri ipartestület könyveinek betűsoros névsora”), sőt: *tartalomjegyzék* néven (a katalógus végül is a könyvtár tartalomjegyzéke).¹⁴

Ferenczinél *betűrendes cédula-czímtár*, *szak-czímtár* és *hely-czímtár* szerepel.¹⁵

A katalógus – formáját tekintve – Gulyásnál többféleképpen fordul elő: *kézíratos katalógus*, *kinyomtatott* vagy másként *sokszorosított katalógus*, *cédula-katalógus*. „A nyomtatott *jegyzék* (’kötetkatalógus’) természetesen akár *betűrendes*, akár *szakrendszerű*, akár *szótárformájú* lehet.”¹⁶

A korszak utolsó nagy könyvtártudósa a katalógus kifejezéssel szemben nagyon sokszor használja a kartoték megnevezést: *cédula-kartoték*, *betűsoros szerzői kartoték*, *szakkartoték*.¹⁷ A jelentése természetesen ennek is minden esetben ’katalógus’, erről a szerző azzal is igyekszik meggyőzni az olvasóját, hogy sokszor a két szót az „illetve” kötőszóval összekötve, egyszerre használja (katalógus ill. kartoték), ami nyelvtanilag tautológikus, tartalmilag redundáns. Ez a használat nyilvánvalóan összefüggött azzal a könyvtártörténeti fejlődéssel, hogy erre az időre lassan kiszorulnak a könyvtárakból a kötetkatalógusok, a könyvkatalógusok, mert a modern cédularendszerű katalógus veszi át szerepüket és helyüket. Nyilván a kartoték szó hangsúlyozása, ismétlése a katalógus mellett erre kíván utalni.

¹⁰ Uo. 190. p.

¹¹ A brassói ev. iskola kvrtára / Nussbächer Károly = = Magy. könyvszemle, 1888. 194. p.

¹² Kudora K. i. m. 130., 145. p.

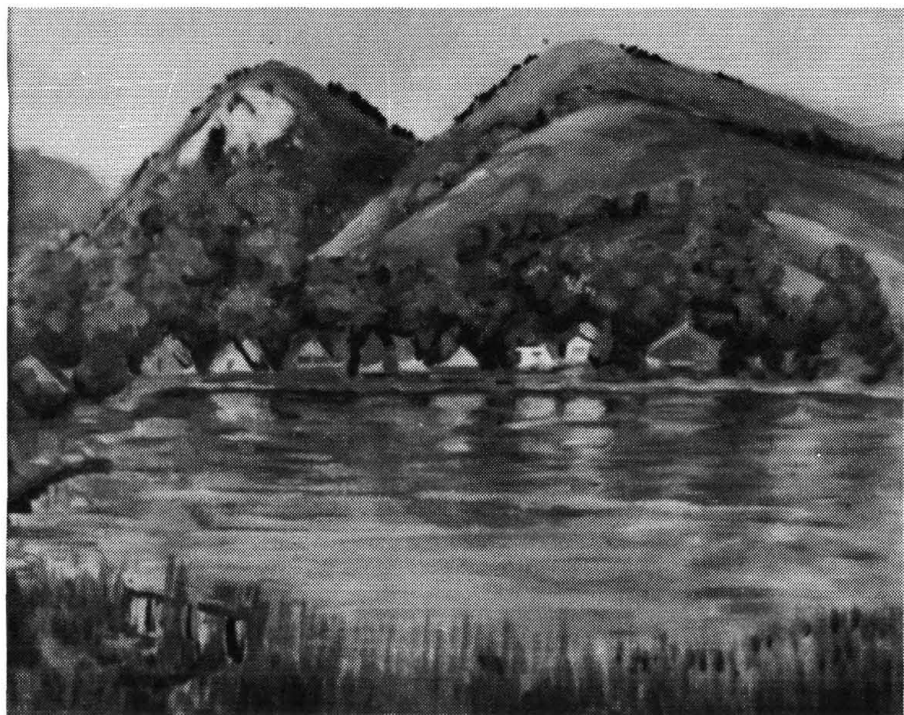
¹³ Sebastyén Gyula i. m. 22., 24. p.

¹⁴ Magyar Könyvszemle, 1902.194-197., és 1903. 90., 314. p.

¹⁵ Ferenczi Z. i. m. 116., 151. p.

¹⁶ Gulyás P.: A népkönyvtárak szervezése... 151. p.

¹⁷ Káplány G.: Könyvtárak korszerű... 37., 55., 77. p.

A katalógus megnevezésére még 1955-ben is él szinonimaként a *címtár*, a korábban 'katalógus' jelentésben használt címjegyzék és *lajstrom* pedig egymás szinonimájaként 'bibliográfia' értelemben szerepel. A központi címjegyzéktől azonban természetesen az utaló a központi katalógushoz irányít.¹⁸

A katalógustípusok a funkciójuk szerint lehetnek *belső katalógus*-ok, amelyek mai elnevezése a *szolgálati katalógus*, az olvasói katalógusra pedig ekkor még él egy sajátos kifejezés: a *közönségkatalógus*.¹⁹

A katalógus szerkezetét, struktúráját tekintve lehet *lineáris katalógus* vagy *egydimenziós katalógus*, és lehet *többdimenziós katalógus*. Az egydimenziós szerkezetű katalógusban a sorrendiség, egymásutániség biztosítja a rendet, vagyis ez a sorrend azt jelenti, hogy lineárisan, vonalszerűen, egydimenziósan haladunk szerkesztésekor. A több szempont szerint szerkesztett katalógus többdimenziós fajtáira a tartalmi feltárásban visszatérünk.²⁰

A lineáris katalógus lehetséges előfordulásai a *címszókatalógus* 'amely a műveket a címek betűrendjében', és a *vezérszókatalógus*, korszerűbb elnevezéssel a *tárgyszókatalógus*, mely az 'állományt a művek tárgyát kifejező fogalmak betűrendjében tartja nyilván'.²¹

18 MSZ 2155-55, 22., 32., 31. p.

19 Uo. 21., 31. p.

20 Uo. 33. p. és S-S, 309. p.

21 Uo. 22., 40. p.

A nagyobb könyvtárak által központilag készített, kisebb könyvtárak számára mintául szolgáló katalógust *mintakatalógus* vagy *típuskatalógus* néven említi a szabvány.²²

A *helyrendi katalógus* pedig a műveket a megjelenés helye szerint csoportosította.²³

A formai feltárás szakkifejezései

A katalógus szerkesztésének műveletsorai a formai feltárással kezdődnek. A mai elnevezéshez igen közeli fogalmat először az 1937-es könyvtárosképző tanfolyamon Asztalos Miklós használja, aki ennek kapcsán említi, hogy a *leírás* lehet *alaki* ('formai') és tartalmi.²⁴

Visszatérve a kezdetekhez: a címtár, mint neve is jelzi, címekeket tartalmaz. Toldy Ferenc 1848-ban használja először a *címmásolat*, *címmás* (Titel-Copie) szakkifejezést, amely azonban nem vált elterjedté.²⁵

A „címtár” – 'katalógus' készítésére vonatkozó műveletet először Kudora nevezi *címtározás*-nak. „Címtározás alatt értjük a könyv címének és összes tulajdonságainak leírását a címtárul használt papír lapra.”²⁶

Ezt a papírlapot ő *címlap* (Zettel) néven használja, és meg is jegyzi, hogy „Ez alatt nem a könyv címlapját, hanem azon papír lapot értem, melyre a könyv címét másoljuk.”²⁷ Logikusan következik ebből, hogy azt a műveletet pedig, amikor ez a másolás történik, *címlapozás*-nak nevezi, de kiegészítésként megjegyzi, hogy a műveletet köznyelven *könyvfelvétel*-nek vagy egyszerűen *felvétel*-nek is nevezhetjük. A „címtár” alkotójaként szolgáló „címlapok” minőségére vonatkozóan a lehető legjobbat ajánlja, „sőt, hol a pénzviszonyok megengedik, igen ajánlom a *carton* alkalmazását is.”²⁸

Nem igazán szerencsés, hogy a katalógus alkotóelemeit és a könyv címlapját ugyanazon névvel jelöli, ez egyértelműen homoníma, hiszen két különböző dolog szerepel azonos elnevezéssel. A könyvek címlapjával kapcsolatban említi, hogy előfordulnak olyanok is, amelyek *kettős címlap*-pal, sőt *kettős cím*-mel rendelkeznek. Magyarázataiból világossá válik, hogy a kettős cím mögött mai jelentésben egyrészt párhuzamos cím, másrészt alcím és/vagy egyéb címadat is állhat, melyek felvételére már Kudoránál eltérő szabályok vonatkoznak.

A századunkban legáltalánosabban elterjedt szakkifejezés a formai feltárás műveletére a címléírás, amely csak a 80-as évek új szabványa után kezd kiszorulni (helyette: bibliográfiai leírás szerepel), és amelyet a század elején először Feren-

22 Uo. 34., 40. p.

23 Uo. 26. p.

24 *Bibliográfiai / Asztalos Miklós = = Könyvtári előadások, Vj. 7. p.*

25 Toldy F. i. m. 190. p.

26 Kudora K. i. m. 90. p.

27 Uo. 91. p.

28 Uo. 156. p.

czy Zoltán használ *címléírás* formában.²⁹ A nála szereplő adatok típusa és sorrendje már 1903-ban mérvadó a leírási szabályok egységesítésében. A címléírás alapanyagául a *cédula-lapok*-at ajánlja, mert szerinte az olvasó „...a sok lapozkodást igénylő sarokzárás szerkezetek helyett a dobozt vagy a fiókos rendszert fogja választani”.³⁰

Egészen közel áll a mai párhuzamos cím elnevezéshez az általa használt *kétnyelvű cím*, és Kudorával szemben külön elnevezést használ a fő- és alcím megkülönböztetésére (amely a régies írásmódtól eltekintve szószerint egyezik a mai kifejezéssel).³¹

A „címtározás” műveletének kifejezésére Gulyás Pál egy újabb kifejezést is bevezet az eredetivel párhuzamosan, ez a *címfővétel*, melynek szabályait Ferenczihez hasonlóképpen adja meg.³²

Káplány Géza a művelet jelölésére a már ismert címléírást és a *címfelvétel*-t 1937-ben párhuzamosan használja. 1943-ban megjelent művében pedig azt írja, hogy a „Címfelvétel eredetileg egyenjelentőségű a katalogizálással, s e művelet tkp-en azt jelenti, hogy a könyveket szerzőik, címük és egyéb adatok feltüntetésével valamilyen rendszer szerinti jegyzékbe foglaljuk, vagyis katalógust készítenk róla.”³³

A *felvételi cédulá*-val vagy a *törzscédulá*-val kapcsolatban azt javasolja, hogy az nagyobb legyen, mint a nemzetközi méretű (7,5x12,5 cm) „kartotékcédula”, mert ezekre a szakbeosztáson kívül a sokszorosításra és a kezelésre vonatkozó adatok is felkerülnek.³⁴

Az 1937-es könyvtári szaktanfolyam idején Goriupp Alisznál (és ugyanekkor Káplánnál is) a címek elnevezései hihetetlenül kibővülnek, a kifejezések egész arzenálja szerepel mindkét szerzőnél: *borítékcím* (‘a borítóra nyomtatott cím’), *hátcím* (‘a könyv hátán (gerinc) található címfelírások’), *előzők-* vagy *szennycím* (‘az előzéklapra nyomtatott cím, mely eltérő lehet a borítékcímtől’), *gyűjtőcím* (‘sorozati cím’), *ívcím* vagy *norma* (‘az egyes ívek első oldalán, a szöveg alatti szerző és rövid cím’), *oldal cím* (‘az egyes oldalakon’), *rész cím* (‘gyűjteményes és sorozatos műveknél egyes kötetek önálló címe’), *szöveg cím* (‘ha a cím csupán a szövegrész elején található’), a szöveg cím szinonímája Goriuppnál a *fej cím*, végül a *záró cím* (kolofon) (‘ha a cím csak itt szerepel’).³⁵

A formai feltárásban nem kis gondot jelentettek a könyvtárosoknak a folytatásos művek, gyűjteményes kötetek, sorozatok. Ezt illusztrálják az elnevezések is:

²⁹ Ferenczi Z. i. m. 151. p.

³⁰ Uo. 149. p.

³¹ Uo. 155. p.

³² Gulyás P.: *Népkönyvtárak...* 132. p.

³³ Káplány G.: *Könyvtárak korszerű...* 60. p.

³⁴ Uo. 71. p.

³⁵ Uo. 62. p. és Goriupp A. ea. 20-21. p. = = *Könyvtári előadások...*

Kudoránál szerepel a *gyűjtő cím* kifejezés (Ferenczinél: *gyűjtőcím*), amellyel kapcsolatban a „felvételi szabály” az, hogy „gyűjtő cím alatt megjelenő művek, gyűjtő név alatt vétetnek fel...”³⁶

Ferenczinél és Kudoránál egyaránt megtalálható a *gyűjtő kötet* mint 'kolligátum'. A századfordulón azonban a *gyűjteményes* jelző egyaránt használatos a többkötetes művek és sorozatok elnevezésére. Barta Lajos 1900-ban jelenteti meg A magyar *gyűjteményes vállalatok* jegyzékét, amelyben a gyűjteményes vállalatok kifejezés 'sorozatok' jelentésben értendő. Ezzel párhuzamosan Ferenczi szinonimaként használja a *gyűjteményes művek, sorozatok* elnevezéseket.³⁷

Gulyás a *folytatásos művek, gyűjteményes vállalatok* ('sorozat') és a *folyóiratok*³⁸ nyilvántartásával kapcsolatban külföldi mintára ideiglenes naplót javasol, de a fogalmak jelentéseinek meghatározását nem részletezi.

1937-ben Goriupp Alisz tesz kísérletet az addig többnyire összerosódó fogalmak jelentéseinek tisztázására: „*gyűjteményeknek, folytatásoknak* olyan műveket nevezünk, melyek előre elkészített tervezet szerint több részben és különböző időben jelennek meg és befejezésük előre látható”; „*sorozatok* azok a heterogén tartalmú művek, melyeknek befejezése előre nem látható és a kiadóvállalat által adott *gyűjtőcím* ('sorozati cím') köti össze egyedül a köteteket.”³⁹

Káplány Géza a gyűjtőcímmel párhuzamosan már a sorozati-cím kifejezést is használja, magyarázattal egybekötve: „...*folytatásos műveknél, továbbá gyűjteményes és sorozatos műveknél* az egyes kötetek esetleg önálló címekkel is rendelkezhetnek, akkor ezeket részcímeknek nevezzük, ha azonban az egyes köteteknek külön címük nincsen, akkor az egész gyűjtemény vagy sorozat köteteit gyűjtőcím vagy sorozati-cím köti egymással össze.”⁴⁰

A többkötetes művekkel kapcsolatban javasolja, hogy célszerű rövidített címléírással és helyszámjelzettel *gyűjtőcédulát* készíteni, amelyek a *gyűjtőkartoték*-ba kerülnek, amikor pedig a kötetsor teljessé válik, a megfelelő *gyűjtőkartotéklapok* megsemmisíthetők.⁴¹

A különböző dokumentumtípusok feltárására részleges címtárak szolgáltak. A dokumentumtipológia elnevezései közt nem sok olyan található, amelyik már elavult. Ezek közé tartozik a Kudoránál szereplő *tudori értekezés* (dissertatio) kifejezés, dokumentumtipológiai szempontból történeti fogalomként váltak az *iskolai értesítők*, az 1887-ben még élő *földabrosz* szavunk, melyet már a századfordulón kiszorított a mai térkép, valamint az *arckép* és a *látkép*, melyek Ferenczinél szerepelnek könyvtári használatban utoljára. A korszak végén, 1936-ban úgy

³⁶ Kudora K. i. m. 107. p.

³⁷ Ferenczi Z. i. m. 154. p.

³⁸ Gulyás P. *A népkönyvtárak...* 120. p.

³⁹ Goriupp A. i. m. 51-52. p.

⁴⁰ Káplány G.: *Könyvtárak korszerű...* 62. p.

⁴¹ Uo. 74. p.

látták a jövő könyvtárát, mint amelyet mikrofilm alakjában egy szivarskatulyában el lehet helyezni, a mikrofilm kifejezéssel párhuzamosan pedig a *bibliofilm* szinonímát is használják.⁴²

A formai feltárás szakkifejezései századunk második felében

A formai feltárás műveletét ebben az időszakban egyrészt az elavult *címűtárolás* és *címfelvétel* szavak jelölik, 'címleírás' jelentésben, másrészt maga a *címleírás* szó, mely egyúttal a tevékenység eredményét is ugyanezzel az alakkal fejezi ki.⁴³ Mivel maga a címleírás szó használata nem korszerű, a művelet első változatának elnevezése, az *alapcímleírás* (melyről a sokszorosítás is készül) sem az.

A művelethez használt – mai szóval 'katalóguscédula' – a korszak elején még előfordul *címfelvételi lap* és *címkarton* alakban is.⁴⁴

A mai címoldal kifejezéssel szemben az akkori *címlap* és szinonímája, a *címlevél* szó meglehetősen pontatlan, hiszen meghatározásából utólag is a címoldal jelentés értelmezhető: „a könyvnek első vagy második levele, amely a mű címét, rendszerint szerzőjét, az impresszumot tartalmazza, esetleg egyéb adatokat is... A címlap szövegét két egymással szembenálló lapra is szokták nyomni (páros címlap).”⁴⁵

Ennek analógiájára alakul a *hátlap* kifejezés is, latinul 'verző', „a levél visszája, a lapozás irányában haladva a levél második lapja.”⁴⁶

A címhez kapcsolódó elnevezések különösen a mai egyéb címadat jelentését differenciálják különböző alakokban: ezek a *cím függelékei*, a *cím tartozékai*, és *címadat-kiegészítés* változatban szerepelnek, a *járulékos cím* gyűjtőfogalma pedig a *külső címet*, a *hátcímet*, az *előzékcímet* és a *fejcímet* takarja.⁴⁷

A cím előtagú kifejezések között a *címjelzés* – másképp *norma* – az ív első oldalán a rövidített címet jelöli, a *címláb* vagy *címszegély* a folyóiratok fedőlapjának alsó szegélyén futó, bibliográfiai adatokat tartalmazó sávot jelenti, a *cím-szalag* pedig a könyv külsején található reklámcélú papírsáv.⁴⁸

A könyv külső borítóját *boriték* vagy *boritéklap* és *védőlap* szinonimákkal nevezik meg, a rajta lévő címet pedig *boritékcím*-nek hívják.⁴⁹

A Sallai-Sebestyén-kézikönyvben viszont a *szenny lap* és *védőlap* szinonimák az 'előcímlapot', mai értelemben 'előzéklapot' jelentik.⁵⁰ Vagyis a védőlap elnevezés homoníma.

42 Elnöki megnyitó / Füz József = = *A Magy. Kvtárosok és Levéltárosok Egyesületének évk. 63. p.*

43 *MSZ 2155-55, 22. p. és S-S i.m, 316-317. p.*

44 *Uo. 22. p.*

45 *Uo. 22. p. és S-S i. m. 24. p.*

46 *Uo. 26. p.*

47 *Uo. 22. p.*

48 *Uo. 22. p.*

49 *Uo. 21., 41. p.*

50 *S-S i. m. 24. p.*

A közvetlen és közvetett címadatok-at 'a könyvből származó' és a 'külső forrásból való' adatok jelentésének kifejezésére ma már nem használjuk.⁵¹

A formai feltárás bibliográfiai szintjének elnevezései korábban *elemző címleírás* ('analitikus') és összevont címleírás 'összefoglaló' néven és jelentéssel ismertek.⁵²

A formai feltárás, katalogizálás műveletéhez még egy olyan elavult fogalom tartozik, amely egyúttal a technikai színvonalra is utal (gépesítetlenség), ez a *könyvtárírás*, mely 1955-ben és 1965-ben is ismert fogalom, szinonímája a *könyvtári kézírás*, „a kézzel írt katalóguscédulák esetében rajzolt, különálló betűkkel történő, egységes írás a biztos olvashatóság érdekében”, melyet régen a kezdő könyvtárosoknak külön tanítottak, és amelynek betűtípusait még A könyvtáros kézikönyve is megadja.⁵³

A tartalmi feltárás szaknyelve

A tartalmi feltárás katalógusát Toldy Ferenc *rendszeres címítár* néven ismereti, mely „az alapcímítár nyomán a könyvtárnak ebben előforduló minden címeit szorosan tudományos rendszerben terjeszti elő”. Fontos azonban, hogy már ő hozzáteszi, hogy ez a címítár feltételez eszközként egy osztályozási rendszert: „Az e végre megállapítandó tudománykörü (encyclopaediai) rendszer mutatóként megelőzze a címítárt.”⁵⁴

Az irodalomnak a tudományos szakok szerint való csoportosítását Kudora *bibliographiai szakrendszer*-nek nevezi, a könyvek e szerint való meghatározását pedig a *szakosztályozás* kifejezéssel magyarázza. A művelet sor végén nála a *szakcímítár* szerepel, melynek feladata „a könyvtárban létező és a tudomány valamely ágára vonatkozó irodalmi termékekről áttekintő képet nyújtani, és lehetővé tenni, hogy azok gyorsan és biztosan megtalálhatóak legyenek.”⁵⁵

A szakcímítár kifejezéssel párhuzamosan, de nem szinonimaként használja a *tárgycímítár* (Real-katalog) meghatározást is, „melyben a művek nem szerzők, hanem a feldolgozott tárgy szerint soroltnak fel”,⁵⁶ ami szerinte inkább amerikai és angolszász gyakorlat. A szakcímítár és a tárgycímítár közti különbséget találó hasonlattal – az első enciklopédiához, a másodikat lexikonhoz hasonlítva – világítja meg.

A tárgycímítár német elnevezése már 1895-ben is használatos volt, sőt ekkori kötőjeles alakja még 1943-ban is használatban van, igaz, egybe írva: reálkatalógus.

51 MSZ 2155-55, 31. p.

52 Uo. 23. p. és S-S. i. m. 228. p.

53 Uo. 30. p. és uo. 208. p.

54 Toldy F. i. m. 191. p.

55 Kudora K. i. m. 84., 189., 147. és 141. p.

56 Uo. 146. p.

Ferenczinél a *betűrendes szakkézimtar*-ban „a könyvek a szakokon belől a szerzők vagy vezérszó szerint *Abc-sorban állanak*”. Ő már 1903-ban ír a *tizes szakrendszer*-ről, sőt a *főszak, alszak, főosztály, alosztály* kifejezéseket is használja.⁵⁷

Gulyás a *tárgyi katalógus* gyűjtőfogalommal nevezi meg a tartalmi feltárás végeredményét, amelyen belül két, egymással szembenálló katalógustípust különböztet meg: *szakrendszerű tárgyi katalógust* és *szótárkatalógust*. Ő az utóbbinak már 1909-ben fényes jövőt jósol, melynek során kiszorítja a szisztematikus katalógust. „A szótárkatalógus nem osztja nagyobb s ezen belül kisebb tudományszakokra a könyvtári anyagot, hanem minden könyvet a tartalmát legfőbbmőrebben kifejező rendsző, esetleg rendszavak alatt sorozza betűrendbe.”⁵⁸

Hogy mennyire nem valósult meg ez a prognózis, azt az is jelzi, hogy az 1937-es könyvtáros szaktanfolyamön ugyan Dávid Antal szerint is a legjobb a *Schlagwort-katalógus*, de még rendes magyar elnevezés sincs rá közhasználatban ekkor. Nála szerepel már a mai szakkatalógus kifejezés is, de a tizedes osztályozást *decimális rendszer* néven írja le.⁵⁹

Azt a könyvtárost, aki a könyvek osztályozási műveletét végzi, Káplány Géza *szakozó, ill. decimáló* könyvtárosnak nevezi, magát a műveletet pedig *szakozásnak, ill. decimálásnak*.⁶⁰

A tartalmi feltárás során keletkező katalógusok elnevezéseinek sokféleségét Káplány Géza a következőképp foglalja össze: „*Szakkartoték* maga is többféle lehetséges, aszerint, hogy a címanyagot, valamilyen rendszer szerint ... rendszerezük... Ezt *szisztematikus osztályozó rendszernek* is hívjuk, melyek különféle elnevezések alatt, *mint tárgyi katalógus, reálkatalógus* vagy *tudományos rendszerű katalógus* állnak a könyvtárosi köztudatban.”⁶¹

A szakkatalógusok fajtái közt Goriupp Alisz és Káplány Géza (mindketten 1937-ben megjelenő műveikben) a következő változatokat említik: „szisztematikus vagy szakkatalógus, illetőleg a *tárgyi, címszó, jelszó-index, szótárkatalógus*, németül *Schlagwortkatalog*.”⁶²

A katalógustípusoknál szó volt a többdimenziós katalógusról, melynek a tartalmi feltárásban lehet szerepe és jelentősége. Ilyen többdimenziós feltárást biztosít az ún. *EF kartoték* ('elemi fogalmak katalógusa' jelentésben), melynek lényege – ahogy az alkotóelemeinek, az *elemi fogalmaknak* a neve is jelzi – az, hogy az összetett kifejezéseket, fogalomkapcsolatokat elemeire bontja. A katalógustípus az 50-es évek amerikai könyvtári gyakorlatából (Taube Uniterm kifejezései néven is ismert) került a magyar szaknyelvbe, a Sallai-Sebestyén kézikönyv kis gyűjteményű szakkönyvtárak használatára ajánlja. A hozzátartozó katalóguscédula eltér a szabványostól, A5-ös, vagyis duplalevelezőlap méretű.⁶³

57 Ferenczi Z. i. m. 172., 174., 177., 181. p.

58 Gulyás P. : *A népkönyvtárak...* 142., 149. p.

59 Dávid A. i. m. 33., 35. p.

60 Káplány G.: *Könyvtárak korszerű...* 81. p.

61 Uo. 77. p.

62 Goriupp A. i. m. 3. p. és Káplány G. : *A könyvtárosi élet hivatás...* 11. p.

63 S-S i. m. 310-312. p.

A Magyarországon sokkal inkább elterjedt osztályozási rendszer (ETO) elődjét, a tizedes osztályozást a korszak elején még *decimális osztályozás* és *decimális rendszer* néven is említik, alkotóelemét, a szákszámot pedig a *decimális szám* vagy *tizedes szám* néven használják. Az osztályozó rendszer közös alosztásai *csatlakozó szám* néven is szerepelnek.⁶⁴

A korszak osztályozási rendszereinek sajátos típusa, az ún. „13-as rendszer” – mely elsősorban kiskönyvtárak számára előnyös – a tudományos és ismeretterjesztő irodalmat 11 csoportra osztja, ezt egészítik ki 1 csoportban az ifjúsági művek és 1 csoportban a szépirodalom – innen a 13-as elnevezés. Ebben az időszakban (60-as évek) „ez a csoportosítás az alapja a közművelődési könyvtárak statisztikájának is”.⁶⁵

A katalógusszerkesztés – besorolás – szakszókincse

A formai és tartalmi feltárás művelete a katalógus szerkesztésével fejeződik be, melynek kulcsszava a besorolás, ami a különböző típusú katalógusokban különböző szempontok és szabályok szerint történik.

A besorolás legrégebb szakkifejezése a *vezérszó*, mely minden bizonnyal annak a nyelvújításkori vezérszónak a könyvtári megfelelője, amely eredetileg ’előszó, bevezetés’ jelentésben vált ismertté. Toldy Ferenc a szó könyvtári alkalmazásával kapcsolatban írja, hogy „A több vezérszó (Schlagwort) alatt kereshető cím ugyanannyi külön lapon forduljon elő, de csak a cím leglényegesebb szavaival, s hivatkozással azon főcímmásra, hol a könyv teljes leírása található.”⁶⁶

Az idézetben szerepel egy másik szakszó is, a *hivatkozás*, mely később „utalás, utaló” formában és jelentéssel vált közismertté.

Kudora már 1893-ban használja a mai értelemben vett rendsző kifejezést, mely szerinte személy- és *tárgynevekből* állhat (máshol a személyi és tárgyi rendsző kifejezéssel él). A tárgynév mint rendsző megválasztásához megjegyzi, hogy a rendszőt mindig az első *nevező esetben* (’alany eset’) álló főnév alkotja – porosz mintára. Hangsúlyozza a rendszavak esetében az *egyöntetűség* (’egységesítés’) fontosságát, korok szerint elemezve a lehetséges személynévtípusokat.⁶⁷

Szinonímákat is használ a rendsző fogalmának magyarázatában: „Rendszó, vezérszó, *péczeszó* (Schlagwort) alatt ... oly nevet vagy szavat értünk, mely alatt a könyv a cím tárbba vezetettik.” (Már 1838-ban használatos a kibécézni főnévi igenév és szinonimájaként a bécéz ige ’ábécéz’ jelentésben, melyből a szókezdő b-hang zöngétlenedésével keletkezhetett a népnyelvi péczéz ige, ill. később a péczeszó ’rendsző’ jelentésben.)

64 MSZ 2155-55, 22., 23. p. és S-S. i. m. 263. p.

65 S-S. i. m. 272. p.

66 Toldy F. i. m. 190. p.

67 Kudora K. i. m. 104., 135, 138. p.

Mivel a rendsző annyiféle lehet, ahányféle a mű, sőt egy műhöz több rendsző is kapcsolódhat, ezért különbséget tesz *elsőrendű* és *másod-* vagy *harmadrendű rendszavak* között. Az elsőrendű rendsző a *főlap*on fordul elő (ld. mai 'főtétel'), a többi pedig a *melléklapon*, amely nála nem melléktételt, hanem utaló lapot jelent.⁶⁸

Mivel a tárgynév mint rendsző természetes nyelvű kifejezés, érvényesülnek esetében a nyelvi változások, s erre már a múlt század végén felhívja a figyelmet Kudora, javasolva, hogy mindig utaljunk a régies formáról az új alakra.

Ferenczi rendsző helyett visszatér a régiesebb *vezérszó* használatához, de szinonímájaként a *címszó*-t is említi. Funkciójában a *vezérszó* nála is a szerző nélküli művek esetén a cím első, alanyesetben álló főneve. Azonos *vezérszavak* esetén a rendezésbe a második, sőt a harmadik szó bevonását tanácsolja. Az utalólap feladatának leírása azt is magába foglalja, hogy „ugyanazon szerző neve egyképen legyen írva.” Az utalólap formájával kapcsolatban pedig az eltérő szint javasolja.⁶⁹

Gulyás Pálnál a besorolás kulcsszava Kudorához hűen a *rendsző* (*péczesző*), „melyek alatt a név nélkül megjelent művek s folyóiratok szerző híján felveendőek”.⁷⁰

A *vezérszavas* tárgyi katalógus besorolási elemei Kápláynál a *vezérszó*, *címszó* vagy *rendsző*, amelyek ugyanabban a jelentésben szerepelnek. A *tárgyi vezérszó* mindig a főcím első értelmes szava.⁷¹ (Aminek megítélése persze szubjektív és relatív.)

A második korszakban (a század közepétől kezdve) a besorolási adatok típusai között találjuk a *címrendsző* vagy *tárgyi rendsző* és a *szerzői rendsző* kifejezéseket. „*Főlap* ('főtétel') esetében a rendsző vagy a szerző vezetékneve (*szerzői rendsző*), vagy a cím első szava (*címrendsző*). *Melléklapok* ('melléktétel') esetében rendsző lehet a címleírás szövegének egyéb eleme is.”⁷²

A személynevek típusaival kapcsolatban ebben az időben az összetett család-név helyett *kettős név* kifejezés, a névelőzékes név helyett pedig *előnév* szerepel.⁷³

A *rendhatározó* kifejezésre nehéz lenne ma egyetlen szójelentést találni, ezt talán az eredeti magyarázat világítja meg legjobban: „lényegében a szöveg minden rendértékes eleme. Tágabb értelemben a szöveg meghatározott része, amely a szöveg besorolási helyét megszabja. Ilyen értelemben megkülönböztetünk első, második stb. *rendhatározót*” ami mai értelemben a besorolási adatok rangsora.⁷⁴

68 Uo. 96. p.

69 Ferenczi Z. i. m. 152., 155., 158. p.

70 Gulyás P.: *A népkönyvtárak...* 127. p.

71 Káplány G.: *Könyvtárak korszerű...* 66., 79. p.

72 MSZ 2155-55, 37. p.

73 Uo. 23., 28. p.

74 Uo. 37. p.

Végül a besoroláshoz köthető még egy kifejezés, amely ma már nem használatos ebben a formában és jelentésben: ez a vezérlap vagy *sorozati lap*, mely „a katalógusban összetartozó cédulacsoportok összefogására szolgáló, azok élén álló, rendszerint külsőleg is valami módon (eltérő szín stb.) megkülönböztetett cédula. Vezérlapot használunk pl. a sorozatok címléírásainak élén.”⁷⁵

A formai és tartalmi feltárás és a katalógusszerkesztés szókincsének változásait a 80-as években megjelent új szabvány-családig követtük. Jelenleg ugyanis azok a szakkifejezések élnek szaknyelvünkben, amelyeket ezek a szabványok módosítottak a korábbiakhoz képest, illetve vezettek be újonnan. Fogalmi és azok meghatározásai azóta közkeletűekké váltak a könyvtárosok nyelvében.

A változások természetesen azóta sem álltak meg, hiszen a szabvány-család keletkezésével szinte párhuzamosan egyre nagyobb szerep jut a gépi feldolgozásnak, az integrált rendszerekre való áttérésnek. Ez egyértelmű változásokat jelent a terminológiában, hiszen bizonyos munkafolyamatok a szaknyelvi kifejezésekkel együtt eleve „feledésbe merülnek” a számítógép árnyékában. Ez már nemcsak egy új korszak, hanem egy új fejezet kezdete is lehetne, ha láthatnánk a fáktól azt az erdőt vagy inkább dzsungelt, amelyben jelenleg vagyunk, és néven tudnánk nevezni minden olyan fogalmat, amelyre valójában még szavunk sincs.

Prókai Margit

Felhasznált irodalom:

1. Ferenczi Zoltán: A könyvtártn alapvonalai. Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1903., 240 p. (Múzeumi és könyvtári kézikönyvek)
2. Gulyás Pál: A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése. Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1909., 239 p. (Múzeumi és könyvtári kézikönyvek)
3. Káplány Géza: Könyvtárak korszerű rendezése és fejlesztése. Bp., Technológiai Kvt. Barátainak Egyesülete, 1943., 167 p.
4. Káplány Géza: A könyvtárosi élet hivatás a könyvtárosképzés tükrében. Bp., Technológiai Kvt. Barátainak Egyesülete, 1937., 18 p. Klny. a Műszaki Bibliográfiai Közlemények 18. sz.-ből
5. Könyvtári előadások. Az 1937. évi február 1.–március 23. közt tartott könyvtárosképző tanfolyam előadásainak összefoglaló vázlat. Bp., kiad. a tanfolyam hallgatói, 1937., 281 p.
6. Kudora Károly: Könyvtártn. Bp., Dobrowsky és Franke, 1893. 208 p.
7. Nussbacher Károly: A brassói evangélikus iskola könyvtára. In.: Magyar könyvszemle, 1888., 188–194. p.
8. Sallai István–Sebestyén Géza: A könyvtáros kézikönyve. 2. átdolg. és bőv. kiad. Bp., Gondolat, 1965., 832 p.
9. Toldy Ferenc: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának régi szabályai. In.: Magyar Könyvszemle, 1888., p. 185–201.

⁷⁵ Uo. 42. p.